

УДК 94:[323.3:66-051](477)"16/17"

Муляр Анатолій Миколайович

кандидат історичних наук,

доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін

Університет економіки і підприємництва

Mulyar Anatoly

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of Social and Humanities

University of Economics and Entrepreneurship

ORCID: 0000-0002-7629-301X

**ІСТОРІОГРАФІЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТА
ДЕМОГРАФІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ У ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX –
ПОЧАТОК XX ст.)**

**HISTORIOGRAPHY OF SOCIO-ECONOMIC AND DEMOGRAPHIC
TRANSFORMATIONS IN RIGHT-BANK UKRAINE DURING THE
POST-REFORM PERIOD (SECOND HALF OF THE 19th – EARLY 20th
CENTURY)**

***Анотація.** Стаття присвячена історіографічному аналізу соціально-економічних та демографічних змін на Правобережній Україні у пореформений період, охоплюючи другу половину XIX – початок XX століття. Розглянуто внесок низки видатних українських та російських науковців, які досліджували наслідки скасування кріпосного права та подальші трансформації регіону.*

У роботі проаналізовано доробок таких дослідників, як О.В. Чупров, С.Ф. Платонов, Ф.Д. Самокиш, М.Х. Бунге, Є. Осипов, М.П. Макаров, О.С. Скальковський, В.Д. Чичерин, М.Й. Туган-Барановський, О.С. Посніков, Л.М. Маресс, М.О. Каблуков, І.І. Ігнатович, В.О. Євреїнов, І.О. Шипович, П.М. Кулешов та Є.Е. Картавцев. Окрему увагу приділено їхнім ключовим працям, методологічним підходам та виявленим регіональним особливостям.

Визначено сильні та слабкі сторони досліджень кожного автора, зокрема їхній внесок у вивчення аграрних відносин, землекористування, розвитку промисловості (насамперед цукрової), соціальної структури, міграційних процесів та освіти на Правобережній Україні. Анотація підкреслює, як праці цих науковців формували уявлення про складні соціально-економічні процеси та їхній вплив на життя населення Правобережної України після 1861 року.

Ключові слова: історіографія, Правобережна Україна, пореформений період, соціально-економічні трансформації, демографічні зміни, скасування кріпосного права, аграрні відносини, землекористування, соціальна структура.

Summary. The article is dedicated to a historiographical analysis of socio-economic and demographic changes in Right-Bank Ukraine during the post-reform period, spanning the second half of the 19th and early 20th centuries. It examines the contributions of a number of prominent Ukrainian and Russian scholars who investigated the consequences of the abolition of serfdom and the subsequent transformations of the region.

The paper analyzes the works of researchers such as O.V. Chuprov, S.F. Platonov, F.D. Samokysh, M.Kh. Bunge, Ye. Osypov, M.P. Makarov, O.S. Skalkovsky, V.D. Chychetyn, M.Y. Tuhon-Baranovsky, O.S. Posnikov, L.M. Maress, M.O. Kablukov, I.I. Hnatovych, V.O. Yevreinov, I.O. Shypovych, P.M.

Kuleshov, and Ye.E. Kartavtsev. Special attention is paid to their key works, methodological approaches, and identified regional peculiarities.

The strengths and weaknesses of each author's research are identified, particularly their contributions to the study of agrarian relations, land use, industrial development (primarily sugar production), social structure, migration processes, and education in Right-Bank Ukraine. The abstract emphasizes how the works of these scholars shaped the understanding of complex socio-economic processes and their impact on the lives of the population of Right-Bank Ukraine after 1861.

Keywords: *historiography, Right-Bank Ukraine, post-reform period, socio-economic transformations, demographic changes, abolition of serfdom, agrarian relations, land use, social structure.*

Постановка проблеми. Скасування кріпосного права у 1861 році стало переломним моментом в історії Російської імперії, запустивши масштабні соціально-економічні та демографічні трансформації. Правобережна Україна, як один із ключових аграрних регіонів, зазнала особливо глибоких змін, пов'язаних із перебудовою аграрних відносин, розвитком промисловості, зміною соціальної структури та міграційними процесами. Вивчення цих процесів є надзвичайно важливим для розуміння подальшого розвитку українського суспільства та його інтеграції у світові економічні системи.

Незважаючи на значний інтерес до цієї проблематики, спеціалізовані наукові праці, що виключно фокусувалися б на соціально-економічному та демографічному стані Правобережної України після скасування кріпосного права, у XIX – на початку XX століття були нечисленними. Історіографія цього періоду перебувала в процесі свого становлення, а багато інтелектуалів часто поєднували історичні дослідження з іншими сферами діяльності. Більше того, наукова ідентичність дослідників у Російській

імперії не завжди чітко розрізняла українських науковців у сучасному розумінні, що створює певні виклики для всебічного аналізу.

Сучасна українська та світова історіографія потребує систематичного та критичного аналізу накопиченого доробку з цієї проблематики. Існуючі дослідження часто розглядають лише окремі аспекти або ж є частиною ширших історичних наративів. Незважаючи на цінність праць попередників, їхній внесок у вивчення соціально-економічних та демографічних процесів на Правобережній Україні у пореформений період залишається недостатньо систематизованим та критично осмисленим з позицій сучасної історичної науки.

Методологія дослідження. Дослідження ґрунтується на засадах історизму, що передбачає розгляд історіографічних праць у контексті їхнього часу створення, виходячи з конкретних соціально-економічних, політичних та наукових умов, які впливали на формування поглядів дослідників. Принцип об'єктивності забезпечує неупереджений аналіз кожного наукового доробку, виявлення його сильних та слабких сторін без суб'єктивних оцінок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження та публікації, що стосуються історіографії соціально-економічних та демографічних трансформацій Правобережної України у пореформений період (друга половина XIX – початок XX ст.), охоплюють різні аспекти цієї теми. Ось деякі ключові моменти. Дослідники, такі як О. В. Харсун, вказують на те, що загальноімперський підхід у дослідженнях часто ігнорує локальні контексти, що призводить до спрощення складних соціально-економічних процесів. Це підкреслює необхідність більш детального вивчення регіональних особливостей [43 с. 211].

Олена Прищепа у своїх дослідженнях аналізує зміни в соціальній структурі населення Правобережної України, зокрема, вплив аграрної реформи 1861 року на селянство. Вона підкреслює, що реформа призвела

до формування нових соціальних класів, таких як куркулі, що суттєво змінило економічну структуру регіону.[28 с.131-139].

Аналіз українського пореформеного селянства, зокрема стан землеволодіння та його зміни в контексті соціально-економічних трансформацій зробив Олександр Рєєнт. Автор підкреслює, що зміни в аграрному секторі мали значний вплив на демографічні процеси в регіоні. Він з’ясовує, як прийняті реформи вплинули на соціально-економічні умови селянства, розвиток аграрного сектора і загальний соціально-економічний ландшафт України [32].

Юрій Поліщук у своїй монографії розкриває особливості політики Російської імперії щодо національних меншин Правобережжя України, що дозволяє зрозуміти, як соціально-економічні трансформації вплинули на етнічні групи та їхнє становище в суспільстві [29].

Виклад основного матеріалу дослідження. Всередині XIX століття спеціалізованих наукових праць, які б виключно фокусувалися на соціально-економічному та демографічному стані Правобережної України після скасування кріпосного права, було обмаль. Часто історики того часу досліджували ширші історичні процеси, у контексті яких розглядалися й соціально-економічні зміни. Історіографія цього періоду перебувала в процесі свого становлення. Багато інтелектуалів, які цікавилися минулим, часто поєднували історичні дослідження з фольклористикою, етнографією, літературною діяльністю чи публіцистикою.

Також чимало науковців, хоча й працювали над матеріалами, що стосувалися українських губерній, не завжди були ідентифіковані як українські дослідники в тогочасній науковій традиції. Наукова ідентичність у Російській імперії часто визначалася за місцем роботи (імперські наукові центри) та мовою публікацій (переважно російська).

Глибокий аналіз еволюції форм землеволодіння та землекористування в Російській імперії після скасування кріпосного права здійснив Олександр

Васильович Чупров (1842–1908). Він був відомим економістом, статистиком, громадським діячем, але не істориком за фахом. У своїх працях, зокрема у книзі «Мелкий кредит и кооперация» [41], він досліджував динаміку розвитку кредитних та ощадно-позичкових товариств, аналізував політику влади щодо кооперації, а також проблеми, з якими стикалася ця сфера.

У праці «Крестьянское хозяйство и капитализм в России» [40] О.В. Чупров дослідив вплив розвитку капіталістичних відносин на селянське господарство в Російській імперії. Аналізуючи статистичні матеріали та економічні процеси, автор розглядає, як скасування кріпосного права та подальші реформи сприяли проникненню товарно-грошових відносин у сільське господарство. Хоча праця охоплює всю Росію, приклади та аналіз, що стосуються Поділля та Київщини, ілюструють регіональні особливості цього процесу. Чупров досліджує адаптацію селянських господарств до нових економічних умов, їхню участь у ринкових відносинах, зростання соціальної диференціації серед селянства та формування сільськогосподарського ринку на Правобережній Україні. Це дослідження є важливим для розуміння соціально-економічних змін у сільській місцевості регіону в другій половині XIX століття.

На основі описаних праць О.В. Чупров досяг глибокого розуміння механізмів аграрних трансформацій після 1861 року. Він виявив регіональні особливості цих процесів, а також проаналізував інтеграцію селянського господарства в капіталістичну систему та розвиток фінансових інститутів (кредиту та кооперації).

Проте, на нашу думку, недоліком його роботи була інтерпретація даних, що здійснювалася під впливом домінуючих економічних теорій того часу. Наприклад, його роботи часто спиралися на марксистські теорії, що обмежувало об'єктивність аналізу.

Знаковою постаттю в російській історіографії був Сергій Федорович Платонов (1860–1933) . Його праці мають фундаментальне значення для розуміння історичних процесів у Російській імперії, зокрема й пореформеного періоду. Його дослідження «Русская история после реформы 1861 года» (1907) [25] є справді однією з найважливіших праць, яка системно розглянула зміни, що відбулися в Російській імперії після ключової реформи. Платонов проаналізував соціальні, економічні та політичні аспекти цього періоду. Ця робота створює загальноімперський контекст, у якому відбувалися зміни й на Правобережній Україні. Автор торкався аграрних відносин, розвитку промисловості, соціальної структури суспільства, земського самоврядування та інших питань, які були актуальними й для українських губерній. Однак, спеціального фокусу саме на Правобережній Україні в цій праці немає, оскільки вона охоплює всю імперію.

Праця «Очерки по истории русской администрации» [24] є важливим дослідженням еволюції системи управління в Російській державі. Аналіз змін в адміністративній системі після реформ, безумовно, має значення й для розуміння того, як здійснювалося управління на Правобережній Україні та в Подільській губернії зокрема. Вона показує, які нові інституції з'явилися (наприклад, земства) та як змінилися функції старих. Це допомагає зрозуміти механізми впровадження реформ та їхній вплив на місцях. Знову ж таки, праця не має окремого розділу про Правобережжя, але надає загальну картину адміністративних трансформацій, важливу для нашого регіону.

С. Ф. Платонов досяг глибокого систематичного розуміння ключових етапів розвитку Російської імперії та її адміністративної системи. Його висновки базувалися на широкому охопленні матеріалу та прагненні представити цілісну картину.

Праці Платонова надають незамінний загальноімперський контекст, без якого неможливо повноцінно зрозуміти процеси, що відбувалися на Правобережній Україні. Він оперував на макрорівні імперії, що не дозволяло йому детально заглиблюватися в унікальні локальні особливості, які є предметом регіональних студій.

Дослідником аграрної історії, який присвятив значну частину своєї наукової діяльності вивченню земельних відносин та становища селянства в Україні після реформи 1861 року, був Федір Дмитрович Самокиш (1839–1913). Його праці є одними з перших глибоких аналізів економічних наслідків цієї реформи саме на Правобережній Україні.

Широкий історичний огляд селянського питання в Україні, починаючи з давніх часів і завершуючи пореформеним періодом, Самокиш зробив у дослідженні «Крестьянский вопрос в его историческом развитии на Украине» (Київ, 1898) [33]. У ньому він аналізує соціально-економічне становище селянства, еволюцію земельних відносин та вплив різних історичних подій на їхнє життя. Розглядаючи пореформену добу, дослідник особливу увагу приділяє змінам у землекористуванні та соціальній структурі села на Правобережній Україні.

Більш сфокусованим дослідженням, безпосередньо присвяченим аналізу земельних відносин на Правобережній Україні після скасування кріпосного права, є праця «Земельные отношения после 1861 года в Юго-Западном крае» [34]. У ній Самокиш детально розглядає процеси викупу землі, формування нових форм землеволодіння, орендні відносини, а також їхній вплив на економічне становище селянства та загальний аграрний розвиток регіону. Його аналіз базується на широкому спектрі джерел, включно зі статистичними даними та законодавчими актами. Ця праця є цінним джерелом для розуміння аграрних трансформацій та їхніх наслідків для селянства та економіки регіону.

Ф. Д. Самокиш досяг глибокого розуміння складних процесів аграрних трансформацій та їхніх соціально-економічних наслідків на Правобережній Україні після 1861 року. Він виявив регіональну специфіку цих процесів, відмінну від загальноімперських тенденцій або ситуації в інших регіонах. Його висновки про вплив реформи на землеволодіння, землекористування та становище селянства на Правобережжі співвідносяться із сучасними досягненнями історіографії. Його праці досі використовуються як важливе джерело та основа для подальших досліджень.

Ключовою постаттю в дослідженні соціально-економічних і демографічних змін на Правобережній Україні в контексті Селянської реформи 1861 року та пореформеного періоду був Микола Християнович Бунге (1823–1895). Він був видатним українським економістом, державним діячем і реформатором, який зробив значний внесок у дослідження соціально-економічних процесів, зокрема в контексті Селянської реформи 1861 року. Як міністр фінансів Російської імперії (1881–1886) і голова Комітету міністрів (1887–1895), він відігравав ключову роль у впровадженні економічних реформ. Бунге брав участь у роботі Редакційних комісій, що розробляли положення реформи, та виступав за ліберально-економічні підходи, обмеження державного втручання в економіку та розвиток промисловості.

Дослідник опублікував низку праць, які стосувалися економічного розвитку, зокрема «Курс статистики» (1865) [2], «Основания политической экономии» (1870) [4], «Теория кредита» (1852) [5] та «О кредитных товариществах в Юго-Западном крае» (1870) [3]. Ці роботи містили аналіз соціально-економічних процесів, включно з тими, що відбувалися на Правобережній Україні. Його дослідження охоплювали аналіз земельних наділів, викупних платежів та їхнього впливу на селянське господарство. Він наголошував на необхідності підтримки селян через доступ до кредитів

та освіти. У «Загробных заметках» (1895) [1]. Бунге виклав програму майбутніх реформ, що включала вдосконалення селянського землеволодіння, освіти та промислового розвитку, які могли б застосовуватися до Правобережної України. Він також звертав увагу на розвиток цукрових заводів на Правобережжі, що були ключовим елементом економіки регіону. Його пропозиції щодо модернізації сприяли зростанню виробництва.

М.Х. Бунге здійснив інтегральний підхід у дослідженнях, поєднавши роль науковця та реформатора, що дозволило йому поєднувати аналіз проблем зі спробами їх вирішення на державному рівні. Його діяльність мала безпосередній вплив на економічну політику, яка формувала умови життя та господарювання на Правобережній Україні.

Проте негативною стороною його діяльності було те, що більшість праць мали загальноімперський масштаб. Регіональна специфіка розглядалася ним переважно через призму її значення для імперської економіки та політики, а не як самодостатній об'єкт глибокого аналізу в усіх його аспектах. Він був державним діячем і реформатором, який брав активну участь у розробці селянської реформи 1861 року та інших імперських економічних і соціальних реформ. Його наукові інтереси були тісно пов'язані з практичними завданнями модернізації Російської імперії, зокрема через розвиток фінансово-кредитних відносин, податкової системи, акціонерних товариств і підприємництва [35. с. 136].

Важливим дослідником соціально-економічного та демографічного розвитку Правобережної України, зокрема Поділля, у контексті Селянської реформи 1861 року та пореформеного періоду був Євген Осипов (1841–1904). Подолянин за походженням, він присвятив своє життя дослідженню історії, етнографії та соціально-економічних процесів Правобережної України. Дослідник збирав матеріали про земельні наділи та викупні платежі у Подільській губернії, аналізував їхній вплив на селянське

господарство. Його роботи фіксували, як селяни справлялися з економічним тягарем викупів, що втричі перевищували ринкову вартість землі. Це підтверджується історичними джерелами та дослідженнями. У Подільській губернії, де переважало панування польських магнатів, селянські наділи часто були непродуктивними, але викупні платежі за них залишалися високими [31, с. 109]. Він документував демографічні зміни, зокрема зростання населення та міграцію селян до міст після реформи, що сприяло урбанізації Правобережжя.

Є. Осипов співпрацював із Подільським єпархіальним комітетом, який збирав статистичні дані про парафії, що містили інформацію про економічний стан селян. Він публікував статті в «Подольских Епархиальных Ведомостях» ,де описував соціально-економічні умови Поділля, включно з розвитком цукрової промисловості, яка була ключовою для регіону. Він детально описав вплив реформи на сільське господарство Поділля, зокрема на цукрову промисловість, яка до середини XIX століття налічувала 24 заводи. Його дослідження зосереджувалися переважно на Поділлі, тому їхній зв'язок із ширшим контекстом Правобережної України може бути менш вираженим. Влучною, на наш погляд, є його цитата: «Селянська реформа змінила життя Поділля, але викупні платежі стали новим тягарем для селян.» [23, с. 136].

Глибока регіональна орієнтація на Поділля дозволила Є. Осипову здійснити глибоке занурення в конкретні місцеві процеси, що часто залишаються поза увагою в загальноімперських чи ширших регіональних дослідженнях.

Слабкою стороною його публікацій було те, що їхня публікація в регіональних виданнях («Подольские Епархиальные Ведомости») мала обмежене поширення порівняно з центральними науковими журналами. Це впливало на їхнє визнання поза межами регіону в той час.

Микола Петрович Макаров (1853–1912) був важливим дослідником аграрної політики, чий праці «Аграрный вопрос в России» (1902) [20] та «Крестьянская реформа и развитие капитализма в сельском хозяйстве» [21] зробили значний внесок у розуміння соціально-економічних наслідків Селянської реформи 1861 року. Він детально аналізував перехід до капіталістичних відносин на Поділлі, звертаючи увагу на зростання оренди землі, найманої праці та розшарування селянства. Незважаючи на пережитки феодалізму, Макаров вбачав у реформі каталізатор аграрної еволюції, особливо в економічно розвинених регіонах, таких як Поділля.

Він детально описав, як реформа змінила земельні відносини на Поділлі, зокрема через збільшення наділів на 20% для послаблення польського впливу [20, с. 125]. Проте М.П. Макаров зазначав, що ці наділи були недостатніми, а викупні платежі гальмували економічний розвиток селян. Дослідник також вивчив зростання оренди землі (з 1862 по 1882 рік селяни придбали 6 млн десятин землі) та особливості найманої праці, що було особливо помітно в цукровій промисловості Поділля. Макаров відзначав появу заможних селян та найманих робітників, що свідчило про капіталістичні відносини.

М.П. Макаров був одним із тих дослідників, хто бачив у реформі каталізатор аграрної еволюції, незважаючи на збереження феодальних пережитків. Це було важливим науковим підходом для свого часу.

Видатним дослідником економічної статистики, чия праця «Историко-статистический обзор социально-экономического состояния Подольской губернии» (1907) [36] стала енциклопедичним джерелом про соціально-економічний розвиток Поділля наприкінці XIX століття, був Олександр Сергійович Скальковський (1855–1915). Цей український економіст і статистик досліджував соціально-економічний розвиток Правобережної України, зокрема Поділля, у контексті пореформеного періоду після Селянської реформи 1861 року. Його робота охоплює

населення, землевикористання, прибутки, освіти та торгівлю, систематизуючи дані про соціально-економічний стан Поділля наприкінці XIX століття.

О.С. Скальковський працював у контексті краєзнавчого руху, який активно документував зміни після Селянської реформи та публікував їх через єпархіальні видання, такі як «Подольские Епархиальные Ведомости» (1862–1906) [30], та статистичні комітети. Його дослідження доповнюють праці інших учених, зокрема Миколи Макарова та Миколи Бунге, фокусуючись на регіональних особливостях Поділля. На його думку, Реформа 1861 року сприяла капіталізації сільського господарства. Зростання цукрової промисловості та зернового експорту свідчило про ринкову орієнтацію економіки.

Дослідження Скальковського не просто доповнювали праці інших вчених, як Миколи Макарова чи Миколи Бунге, а й надали фундаментальну емпіричну базу для їхніх узагальнень. Фокусуючись на регіональних особливостях Поділля, він дозволив глибше зрозуміти, як загальноімперські процеси та реформи проявлялися на конкретній території, зокрема у зростанні цукрової промисловості та зернового експорту як індикаторів капіталізації сільського господарства.

Ключовим дослідником освіти та економічного розвитку Правобережної України в пореформений період був Володимир Дмитрович Чичерин (1858–1926). Він спеціалізувався на питаннях освіти та економічного розвитку Правобережної України, зокрема в контексті Селянської реформи 1861 року та реформи земств 1864 року. Його ключові праці, такі як «Развитие начального образования на Украине после реформы 1864 года» (1909) [38] та «Школа и национальное самосознание в Малороссии» (1911) [39], аналізують поширення грамотності, роль освіти у формуванні економічно активного населення та її вплив на національну свідомість. Він звертав увагу на зв'язок між освітою та економічним

розвитком села, підкреслюючи значення земських шкіл у підвищенні грамотності та економічної продуктивності селян. Його праці фокусувалися на наслідках реформи земств 1864 року, яка запровадила місцеве самоврядування та сприяла розвитку початкової освіти. Чичерин аналізував, як поширення грамотності через земські школи сприяло формуванню економічно активного населення та національної свідомості в українських селах. Його дослідження є важливим джерелом для розуміння взаємозв’язку між освітою, економічним розвитком і аграрною політикою в пореформений період.

Слабкими сторонами досліджень Володимира Дмитровича Чичерина були методологія, джерельна база, регіональний фокус і ширший соціально-політичний контекст. Він торкався впливу освіти на українську національну свідомість, але недостатньо глибоко аналізував наслідки політики русифікації, запровадженої Валуєвським циркуляром (1863) та Емським указом (1876). Ці обмеження на україномовне навчання суттєво гальмували розвиток освіти, але Чичерин лише частково розглядав їхній вплив. Він не заглиблювався в те, як обмеження української мови в школах (після 1863 і 1876 років) стримувало розвиток національної свідомості.

Одним із найвизначніших економістів Російської імперії, чий праці заклали основи для розуміння капіталістичного розвитку в аграрному секторі, був Михайло Йосипович Туган-Барановський (1865–1919) [17]. Його дослідження охоплювали економічні, демографічні та соціальні зміни після реформи 1861 року, зокрема на Правобережній Україні, де Поділля відіграло ключову роль завдяки цукровій промисловості. Туган-Барановський поєднував марксистський і неокласичний підходи, аналізуючи перехід від феодальних до капіталістичних відносин. Він здійснив аналіз переходу від феодальних до ринкових відносин після реформи 1861 року. Реформа, на його думку, не вирішила всіх проблем, пов’язаних із земельними відносинами, і що багато селян залишилися в

бідності [22]. Також дослідив появу кулаків (сільської буржуазії) та батраків (найманих робітників), вплив аграрних змін на промисловість, зокрема цукрову у Подільській губернії. Критикував марксизм та розробив власну теорію економічних циклів і кооперації.

М.Й. Туган-Барановський детально описав, як реформа 1861 року сприяла ринковим відносинам на Правобережжі. На Поділлі цукрова промисловість стала каталізатором, залучаючи селян до найманої праці. Він також аналізував міграцію селян до міст і промислових центрів, що сприяло урбанізації Правобережжя.

Проте недоліком його досліджень було те, що його аналіз часто зосереджувався на економічних теоріях, а не на емпіричних даних про Поділля. Праці мали загальноімперський контекст, що обмежувало деталізацію регіональних особливостей.

Олександр Сергійович Посніков (1845–1922) є визначною постаттю в російській економічній думці кінця XIX – початку XX століття. Його наукові дослідження, що охоплювали проблематику аграрних реформ та політичної економії, значною мірою стосувалися соціально-економічних умов Південно-Західного краю Російської імперії. Зокрема, Посніков детально аналізував питання землеволодіння та його вплив на розвиток сільського господарства в регіоні. Він висловлював переконання в необхідності трансформації структури землеволодіння на Південно-Західному краї з метою як поліпшення економічного становища селянства, так і сприяння розвитку місцевої аристократії [27, с. 15-20].

Центральне місце в його науковому доробку посідало аграрне питання, особливо проблематика селянської общини, яка була однією з ключових тем тогочасного наукового дискурсу Російської імперії. Посніков здійснив глибокий та всебічний аналіз феномену селянської общини, проводячи її порівняння з фермерським господарством. Будучи близьким до ідей ліберального народництва, він рішуче відстоював тезу, що общинна

форма землеволодіння не є перешкодою для прогресу в сільськогосподарському виробництві. У своїй фундаментальній праці «Общинное землевладение» [26], яка вважається однією з найбільш ґрунтовних і системних спроб аналізу общини як економічного та соціального інституту, Посніков обґрунтовував перевагу общинного землеволодіння над фермерським. Він вбачав у ній ефективний засіб порятунку селянських мас від пролетаризації та забезпечення більш справедливого розподілу землі. На його думку, община мала потенціал уникнути масового зубожіння селян, яке спостерігалось в країнах із приватною власністю на землю [26, с. 180-195].

Праці Поснікова активно вписувалися в ширшу дискусію про «російський шлях» розвитку, що тривала в інтелектуальних колах Російської імперії. Це була полеміка про те, чи повинна Росія наслідувати західноєвропейські країни з їхнім розвитком приватної власності та капіталізму в сільському господарстві, чи ж вона мала унікальний, самобутній шлях, заснований на общинних традиціях. Посніков послідовно та рішуче обстоював другий варіант, підкреслюючи історичну та соціальну специфіку російського аграрного устрою.

Однак, незважаючи на значну аналітичну глибину, головним недоліком у працях Поснікова була певна ідеалізація селянської общини. Він був схильний переоцінювати її внутрішні резерви та здатність до саморозвитку, недостатньо враховуючи при цьому внутрішні конфлікти, патріархальність, а також гальмуючий вплив на індивідуальну ініціативу та агротехнічний прогрес [8, с. 45-50]. Ця ідеалізація є ключовим об'єктом критики його концепції.

Лев Миколайович Маресс (1864–1933) зробив значний внесок у розвиток історіографії та економічних досліджень Російської імперії, зокрема в контексті аграрних реформ і соціально-економічних трансформацій. Він є визначною фігурою, чиї концепції допомогли

переосмислити традиційні уявлення про аграрні перетворення, а його роботи часто спростовували поширені міфи про російське село та селянство [6, с.166 - 172].

Маресс послідовно акцентував увагу на важливості статистичних даних і методів у дослідженнях соціально-економічних процесів. Це стало наріжним каменем для подальших емпіричних досліджень у цій галузі. Його методологічний підхід дозволив глибше вивчити вплив аграрних реформ на соціальну структуру, зокрема процеси майнової диференціації селянства та зміни у землевласницькій структурі дворянства. Це сприяло кращому розумінню динаміки змін у російському суспільстві після Великих реформ [6, с.167 - 168].

Як досвідчений статистик, Л.М. Маресс зробив вагомий внесок у розвиток земської статистики. Він підкреслював її унікальну роль у зборі деталізованих даних на місцевому рівні, що перетворило земську статистику на критично важливий інструмент для об'єктивного аналізу соціально-економічних умов і реального стану справ у регіонах імперії [6, с.167].

Незважаючи на значні досягнення, дослідження Маресса мали й певні слабкі сторони. Основною з них було те, що він, за оцінками деяких критиків, часто використовував обмежену кількість джерел, переважно офіційні публікації та дані земської статистики, не завжди звертаючись до ширшого спектру архівних документів або неопублікованих звітів. Це могло вплинути на всебічність та об'єктивність його висновків.

Крім того, деякі його концепції та висновки, зокрема щодо процесів розшарування селянства чи темпів аграрного розвитку, викликали суперечки серед сучасників. Ці дискусії, особливо серед представників народницького та марксистського напрямів, можуть свідчити як про недостатню обґрунтованість деяких його ідей, так і про їхню принципову новизну, яка не одразу була сприйнята науковою спільнотою того часу.

Микола Олексійович Каблуков (1849–1919) [14, с. 45–58]. видатний економіст, статистик та історик, залишив помітний слід у пореформеній російській науці. Його наукові праці, сфокусовані на аналізі сільського господарства, демографічних даних та економічних умовах Російської імперії, відіграли ключову роль у становленні статистичних методів дослідження аграрних проблем. Каблуков був одним із піонерів у цій галузі. Його інноваційний підхід до збору та обробки даних заклав методологічну основу для подальших емпіричних досліджень, фактично зробивши його основоположником статистичної науки в Російській імперії.

Водночас, критичний аналіз праць Каблукова виявляє певні обмеження. Його висновки іноді характеризувалися упередженістю, що пояснюється впливом його особистих поглядів на аграрну політику та соціально-економічні перетворення. Хоча спеціалізація на аграрних проблемах була сильною стороною його досліджень, вона водночас обмежувала їхню універсальність та застосовність до ширших економічних контекстів. Крім того, при аналізі суто економічних даних, соціальні аспекти життя селянства часто залишалися поза увагою, що могло призводити до неповної картини реальності

Іван Іванович Ігнатович (1857–1919) був визначним українським істориком, архівістом, публіцистом та педагогом, чия наукова діяльність тісно пов'язана з традиціями наукової школи Миколи Костомарова. Ігнатович став одним із піонерів дослідження соціально-політичних процесів в Україні XVIII – XIX століть, де зокрема приділено чимало уваги складному періоду Руїни. Його внесок у наукову спадщину включає такі фундаментальні праці: монографія «Гетьманщина» (1907) [9], що глибоко аналізує політичну та соціальну структуру Лівобережної України в середині XVII століття. Ця праця відзначається комплексним підходом, що поєднує політичний аналіз із соціальною історією, дозволяючи глибше осягнути історичні процеси.

Значна частина його наукових статей та публікацій, що стосуються періоду XIX століття, була розміщена у впливовому виданні «Записки Київського товариства старожитностей».

Ігнатович вирізнявся активним використанням раніше невідомих архівних джерел, що значно збагатило історичну науку України. Окрім академічної роботи, він був невтомним популяризатором історичних знань, виступаючи з численними лекціями та публікаціями, чим суттєво сприяв підвищенню історичної свідомості серед широких верств населення.

Водночас, критичний аналіз доробку Ігнатовича виявляє певні методологічні обмеження. Іноді він недостатньо критично підходив до інтерпретації історичних джерел, що могло потенційно впливати на об'єктивність його висновків. Крім того, хоча його праці були глибокими у вивченні окремих історичних аспектів, вони не завжди повною мірою інтегрували ширший контекст соціально-економічних процесів, що могло призводити до фрагментарного розуміння певних історичних явищ.

Володимир Олексійович Євреїнов (бл. 1833–1915) — видатний російський юрист, державний діяч та таємний радник, який зробив значний внесок у дослідження селянської реформи. Він є автором фундаментальної тритомної праці «Крестьянское дело по Положению 19 февраля 1861 г. Исторический обзор» (СПб., 1913) [7]. Ця монографія присвячена всебічному аналізу селянської реформи 1861 року в Російській імперії.

У своїй роботі Євреїнов здійснив ґрунтовне дослідження передумов, перебігу та наслідків реформи, детально розглядаючи законодавчі акти, практику її впровадження в різних регіонах, а також реакцію різних соціальних груп. Праця вирізняється масштабним використанням документального матеріалу, статистичних даних та ретельним аналізом джерел, що робить її однією з найдокладніших і найсистемніших дореволюційних робіт з історії скасування кріпосного права в Росії та зберігає свою цінність для подальших наукових досліджень.

Євреїнов зосередив свою увагу передусім на юридичних та соціально-економічних аспектах реформи. Важливо зазначити, що у радянській історіографії його праця, попри визнання її як цінного джерела фактів, піддавалася критичній оцінці. Ця критика переважно стосувалася «обмеженості» класового підходу автора та його недооцінки революційного потенціалу селянства. Радянські історики часто вказували на те, що дореволюційні дослідники, включаючи Євреїнова, не повністю усвідомлювали значення селянського руху та масштабів соціальних конфліктів.

Сильними сторонами досліджень Євреїнова безумовно є його системний підхід, ґрунтовність та масштабність. Він прагнув дотримуватися академічної добросовісності, намагаючись уникати виражених ідеологічних викривлень у своїх аналізах.

Проте, варто відзначити й обмеження його досліджень. Серед них — недооцінка соціальної напруги. Євреїнов здебільшого зосереджувався на юридичних аспектах та офіційній політиці, та приділяв значно менше уваги селянським протестам, конфліктам та загальній соціальній динаміці. Також важливо враховувати дореволюційний історіографічний контекст, в якому створювалася його праця. Це обумовлювало певні методологічні та світоглядні особливості, що хоч і були нормою для того часу, можуть обмежувати її відповідність сучасним соціологічним, політологічним та економічним підходам до аналізу історичних процесів.

Іван Іванович Ігнатович (1833–1914) — видатний російський історик і дослідник, чиї праці відіграли ключову роль у вивченні селянського питання та передумов Великих реформ у Російській імперії. Його основний внесок зосереджений у двох значущих публікаціях: Розділ «Крестьянские волнения» у ювілейній збірці «Великая реформа (19 февраля 1861 - 1911)» [10].

Фундаментальна праця «Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем» (Москва, 1911, том 3) [13].

Остання монографія присвячена глибокому аналізу селянських заворушень у Російській імперії в першій половині XIX століття, які передували та супроводжували скасування кріпосного права. Ігнатович ретельно описує динаміку та характер селянських хвилювань з початку XIX століття до 1861 року, подаючи деталізовану статистику кількості заворушень, їх географію та соціальні причини.

Дослідник аргументовано підкреслює зростання інтенсивності та жорсткості селянських протестів, відзначаючи їх перехід від пасивного невдоволення до активного опору, що включав захоплення управління маєтками та організацію збройних сутичок. Він доводить, що ці хвилювання стали одними з ключових чинників, які змусили царську владу ініціювати реформу 1861 року, підтверджуючи тезу про необхідність «звільнити зверху, ніж чекати повалення знизу». Ігнатович ілюструє свої висновки конкретними прикладами селянських конфліктів, аналізує реакцію влади, використання військової сили для придушення бунтів, а також наполегливість селян у поданні петицій до царя, що свідчить про їхні монархічні ілюзії.

Сильними сторонами досліджень Ігнатовича є: ґрунтовний та всебічний аналіз селянських хвилювань у Російській імперії, особливо в період, що передував реформі 1861 року. Цей аналіз базувався на широкому використанні архівних матеріалів та статистичних даних, що забезпечувало високу емпіричну обґрунтованість. Чітке виявлення соціальних причин та характеру селянських протестів, а також демонстрація їхнього безпосереднього впливу на ухвалення реформи 1861 року. Простеження еволюції селянських рухів від прихованого пасивного невдоволення до відкритого активного опору, що стало ключовим для розуміння передумов аграрної реформи.

Водночас, дослідження Ігнатовича мають певні обмеження. До них належать: недостатня увага до регіональних особливостей селянських рухів, зокрема до специфіки таких регіонів, як Подільська губернія. Це може перешкоджати створенню цілісного та комплексного розуміння масштабу й варіативності селянського опору. Менший акцент на внутрішній ідеології селянських рухів та їхніх конкретних соціальних вимогах. Його праці схильні до переважної зосередженості на фактах, статистиці та зовнішніх проявах протестів, що може дещо обмежувати глибину розуміння мотивацій та світогляду селянства.

Іван Омелянович Шипович (1857–1936) — видатна постать української історіографії, чий доробок зосереджений на краєзнавстві та поглибленому дослідженні історії Поділля. Його внесок у вивчення локальної історії, археології та культури регіону є надзвичайно цінним, хоча багато його праць досі залишаються недостатньо опрацьованими через складні історичні обставини, зокрема репресії радянської влади, жертвою яких він став [як приклад, можна згадати загальний контекст "розстріляного відродження" та нищення інтелектуальної еліти в Україні 1920-1930-х років].

Однією з перших помітних монографій Шиповича став «Літопис Вінницького капуцинського кляштору» (1902) [42]. Ця праця не лише розкриває історію монастирського життя, а й подає детальний історичний нарис подій, пов'язаних із Вінницею у період 1745–1888 років, що робить її цінним джерелом для міської історії.

І.О. Шипович вирізнявся вражаючою обізнаністю в історіографії, активно інтегруючи у свої дослідження праці таких видатних істориків, як Володимир Антонович, Микола Костомаров, Олександра Єфименко, а також значний доробок польських авторів та літописні джерела. Його володіння кількома мовами (російською, польською, єврейською, західноєвропейськими) дозволяло працювати з широким спектром

багатомовних джерел, що забезпечувало глибину та багатоперспективність аналізу історії Поділля [19, с. 41].

Основний фокус його досліджень був спрямований на мікроісторичний аналіз. Він вивчав окремі населені пункти, монастирі та значущі події, що відбувалися безпосередньо на території Подільської губернії.

Проте, попри значну джерельну базу, дослідження І.О. Шиповича мали певні обмеження, характерні для краєзнавчої школи того часу. Його праці часто зосереджувалися на фактологічному та хронологічному викладі, не завжди заглиблюючись у всебічний аналіз соціальних, економічних чи культурних процесів. Це дещо обмежувало глибину інтерпретації історичних явищ. Дослідження рідко виходили за межі Подільської губернії, що, з одного боку, забезпечувало глибину локального вивчення, але з іншого — обмежувало їхню універсальність та можливості компаративного аналізу. Частина його робіт мала переважно довідковий характер, що було цінним для збору інформації, але не завжди передбачало глибокий аналіз. Як священик, Шипович демонстрував певну упередженість у своїх працях, особливо в інтерпретації ролі церкви та релігійних інституцій в історії Поділля. Цей аспект вимагає критичного підходу при використанні його праць.

Павло Миколайович Кулешов (1854–1936) — видатний російський та радянський учений-зоотехнік, професор, чий внесок у розвиток тваринництва є фундаментальним. Його науковий доробок охоплює понад 270 наукових праць, включно з численними перевиданнями підручників для сільськогосподарських вищих навчальних закладів.

У пореформений період, коли сільське господарство Російської імперії гостро потребувало науково обґрунтованих методів для підвищення ефективності, Кулешов зосередився на вивченні порід худоби, їхньої адаптації до різноманітних кліматичних умов та розробці інноваційних

методів селекції. У другій половині XIX століття його дослідження були спрямовані на покращення місцевих порід сільськогосподарських тварин, що мало критичне значення в умовах переходу селянських і поміщицьких господарств до інтенсивніших форм виробництва.

П.М. Кулешов був одним із піонерів у розробці методу оцінки конституції сільськогосподарських тварин у Російській імперії. Він виділив чотири основні типи (грубий, ніжний, щільний, пухкий), що дозволяло значно точніше підбирати тварин для розведення та цілеспрямованої селекції

Однією з найважливіших праць, що ілюструє прикладну спрямованість його досліджень у пореформений період, є «Скотоводство на севере и юге России» (1900) [18]. У цій монографії, що базується на циклі з 12 лекцій, Кулешов здійснював глибокий аналіз регіональних особливостей скотарства, враховуючи специфічні кліматичні та економічні умови різних частин імперії, зокрема Правобережної України. В умовах зростаючої спеціалізації сільськогосподарського виробництва, його рекомендації щодо адаптації порід та методів годівлі до місцевих умов були надзвичайно актуальними, допомагаючи селянським і поміщицьким господарствам підвищувати свою конкурентоспроможність та ефективність.

Загалом, Кулешов вирізнявся детальним аналізом аграрних і зоотехнічних питань, що дозволяло йому виявляти ключові тенденції у розвитку тваринництва. Його праці відзначаються високим рівнем об'єктивності та наукової цінності завдяки значному обсягу використаних статистичних даних та емпіричних спостережень.

Водночас, дослідження П.М. Кулешова мають певні обмеження, характерні для зоотехнічної науки його часу. Дослідник переважно спирався на офіційні джерела, що обмежувало повноту та багатогранність його аналізу, потенційно впливаючи на об'єктивність висновків, особливо щодо неврахованих аспектів селянського господарства. У своїх працях він не

завжди враховував культурні та соціальні аспекти, які значно впливали на аграрні відносини та впровадження нових технологій у селянських господарствах. У деяких роботах не проводився широкий порівняльний аналіз з іншими регіонами, що могло б поглибити розуміння специфіки ситуації в окремих частинах імперії, зокрема в Правобережній Україні.

Євгеній Єпафродитович Картавцев (1850–1932) — впливовий російський економіст та публіцист, що активно висвітлював соціально-політичні та економічні проблеми Російської імперії. Автор дослідження «Обрусение землевладения в Юго-западном крае» (1877) [15].

У своїх дослідженнях Картавцев значну увагу приділяв аграрному питанню, зокрема, аналізуючи земельне землеволодіння на західних окраїнах імперії. Він аргументував думку, що польська шляхта зберігала значний контроль над земельними активами у Волинській, Подільській та інших західних губерніях, що створювало виражену соціальну та етнічну напруженість з українським населенням. Дослідник детально простежував, як урядові закони 1860-х років, спрямовані на перерозподіл землі між російською адміністрацією та лояльними локальними елітами, зустрічали значний опір з боку польських магнатів. Свої думки

Як економіст, Є.Е. Картавцев також глибоко досліджував питання аграрної реформи, селянського землеволодіння, розвитку кредитної системи для селянства та широкий спектр інших соціальних проблем імперії.

Є.Е. Картавцев був прихильником поступових соціально-економічних реформ у Російській імперії. Його погляди були тісно пов'язані з ліберальним напрямом думки того часу. Він активно підтримував ідеї модернізації аграрного сектору, зокрема через розвиток кредитної системи для селянства, та вважав за необхідне пом'якшення соціальної напруги виключно через законодавчі зміни.

Дослідник постійно наголошував на важливості врегулювання селянського землеволодіння та удосконалення державних інститутів як ключових чинників для забезпечення стабільності та сталого розвитку імперії. Його позиція відображала прагнення до соціального прогресу без радикальних революційних потрясінь.

В 1892 р. Є.Е. Картацев опублікував у «Вестнике Европы» дослідження : «Наше законодательство о народном продовольствии» [16]. У статті він розглянув правові основи, які регулюють постачання продовольства, особливо в умовах неврожаю та голоду. З’ясував, як законодавство впливало на соціально-економічні умови та які заходи вживалися для підтримки населення в кризові періоди. Дослідник також звернув увагу на інституційний підхід до вирішення проблеми голоду, підкреслюючи важливість державного втручання та регулювання. Він зробив аналіз ефективності існуючих законів і запропонував рекомендації для їх покращення.

Сильними сторонами досліджень Картацева є: ґрунтовність та різнобічність. Його роботи охоплювали широкий спектр проблем, інтегруючи економічні та соціально-політичні аспекти, зокрема питання аграрного землеволодіння, кредитування селянства та законодавства про продовольство. Дослідник активно використовував різноманітні джерела, включаючи подорожні нотатки, офіційні документи, статистичні дані та інші матеріали. Це забезпечувало високу фактологічну насиченість та конкретність його аналізу.

Попри значні переваги, дослідження Картацева мали певні обмеження, що виражалось в обмеженій теоретичній глибині. Іноді його аналіз міг обмежуватися описовим підходом, не завжди заглиблюючись у ширший теоретико-методологічний соціально-політичний контекст.

Висновок. Таким чином, проведений історіографічний аналіз соціально-економічних та демографічних трансформацій Правобережної

України у пореформений період засвідчив багатство та складність наукової спадщини дослідників кінця XIX – початку XX століття. З’ясовано, що попри загальноімперський контекст багатьох праць, у доробку окремих вчених – зокрема Ф.Д. Самокиша, Є. Осипова, М.П. Макарова, О.С. Скальковського – виявляються глибокі спроби осмислення саме регіональної специфіки Правобережжя, особливо Поділля, у контексті післяреформених змін.

Роботи О.В. Чупрова, М.Х. Бунге, М.Й. Туган-Барановського, О.С. Поснікова відображають поступовий перехід від феодальної до капіталістичної моделі господарювання, підкреслюючи як адаптаційні виклики для селянства, так і структурні обмеження реформ 1861 року. Аналіз спадщини С.Ф. Платонова та В.О. Євреїнова виявив їхній вагомий внесок у систематизацію загальноімперських процесів, хоча із браком уваги до регіонального виміру.

Значна частина авторів, таких як Л.М. Маресс, М.О. Каблуков, П.М. Кулешов, О.С. Скальковський, зробили істотний внесок у розвиток статистичної методології дослідження, що створювало підґрунтя для об’єктивного аналізу соціально-економічних зрушень. Переосмислення ролі освіти у трансформаціях сільського населення Правобережної України окреслено у працях В.Д. Чичеріна, який водночас демонстрував методологічні обмеження щодо оцінки впливу русифікаторської політики.

Варто також відзначити внесок локальних дослідників – І.О. Шиповича, Є.Е. Картавцева – котрі, незважаючи на обмеженість у поширенні їхніх публікацій, заклали основи регіональної історіографії та мікроісторичних підходів.

У межах пореформеної історіографії сформувався широкий спектр концепцій, оцінок і підходів до аналізу соціально-економічних і демографічних змін на Правобережній Україні. Більшість з них, попри обмеження часу, методологічні недоліки чи ідеологічні впливи, становлять

цінну джерельну та аналітичну базу для сучасних дослідників. Подальша систематизація і переоцінка цих праць із використанням сучасних підходів відкриває нові можливості для глибшого розуміння соціоекономічної історії Правобережної України в умовах трансформації посткріпосного суспільства.

Література

1. Бунге М. Х. Загробные заметки / под ред. В. Л. Степанова. Санкт-Петербург, 1895. 465 с.
2. Бунге М. Х. Курс статистики. Киев: Университетская типография, 1865. 484 с.
3. Бунге М. Х. О кредитных товариществах в Юго-Западном крае. Киев: Типография Штаба Киевского военного округа, 1870. 48 с.
4. Бунге М. Х. Основания политической экономии. Киев: Университетская типография, 1870. 136 с.
5. Бунге М. Х. Теория кредита. Санкт-Петербург, 1852.
6. Маресс Л. Н. Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства / Л. Н. Маресс // Сборник статей под ред. А. И. Чупрова и А. С. Посникова - Том 1 - Санкт-Петербург: тип. В. Ф. Киршбаума, 1897 - 532 с.
7. Евреинов В. А. Крестьянское дело по Положению 19 февраля 1861 г.: Исторический обзор. СПб.: Изд. И. А. Колесникова, 1913. Т. 1-3.
8. Иванов, П. В. Критика економічних теорій народництва. Київ: Видавництво Прогрес, 1905. С. 45-50.
9. Игнатович И. И. Гетманщина. Киев, 1907. 250 с.
10. Игнатович И. И. Крестьянские волнения. Великая реформа: [19 февраля 1861-1911]: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем: юбилейное издание / Историческая комиссия учебного отдела

ОРТЗ; ред. А. К. Дживелегова, С. П. Мельгунова, В. И. Пичета. Москва: Т-во И. Д. Сытина, 1911. Т. 1.

11. Игнатович И. И. Крестьянское общество Москва, 1912. 186 с.

12. Игнатович И. И. Великая реформа и крестьянский вопрос. Москва: Т-во И. Д. Сытина, 1910.

13. Игнатович И. И. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем: юбилейное издание. Москва: Издание Товарищества И. Д. Сытина, 1911. Т. 3. 258 с.

14. Кузнецов Б. Г. Каблуков Н. А. Становление отечественной биохимии. История биологии. 1980. Т. 11, № 3. С. 45–58.

15. Картавцев Е. Е. Обрусение землевладения в Юго-западном крае. Киев, 1877.

16. Картавцев Е. Е. Наше законодательство о народном продовольствии. Вестник Европы. СПб., 1892.

17. Кондратьев Н. Д. Михаил Иванович Туган-Барановский. Петроград: Колос, 1923. 128 с.

18. Кулешов П. Н. Скотоводство на севере и юге России. Санкт-Петербург: Издание В. Эриксона; Типография Литография А. Винеке, 1900.

19. Лисий А.К. Історик, педагог, краєзнавець Анатолій Кононович. Знавець вінницької старовини. Збірник матеріалів. С. 41.

20. Макаров Н. П. Аграрный вопрос в России. Санкт-Петербург: Тип. И. Н. Скороходова, 1902. 350 с.

21. Макаров Н. П. Крестьянская реформа и развитие капитализма в сельском хозяйстве. Киев, 1902.

22. Могильний О.І. Аграрні відносини в Україні. Монографія. Ч. І. Київ: Видавництво ННЦ «ІАЕ», 2023. 74 с.

23. Осипов Е. Селянська реформа змінила життя Поділля, але викупні платежі стали новим тягарем для селян. *Український селянин*. Вип. 16. С. 136.

24. Платонов С. Ф. Очерки по истории русской администрации. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1900. 450 с.
25. Платонов С. Ф. Русская история после реформы 1861 года. Москва: Государственное издательство, 1934. 382 с.
26. Посников А. С. Общинное землевладение. Вып. 1: Очерк происхождения и развития общинного землевладения в России. Москва: Издание М. Н. Муравьева, 1875.
27. Посников А. С. Очерки по истории и статистике крестьянского хозяйства. Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова и Ко, 1877. С. 15–20.
28. Прищепа О. Міста Правобережної України кінця XVIII початку XX ст.: сучасний стан досліджень та перспективи вивчення. *Історіографія. Джерелознавство. Архівознавство*. 2013. № 12.
29. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ, 2012. 432 с
30. Подольские Епархиальные Ведомости. Православная энциклопедия. URL: https://archive.org/details/podillya_vidomosti/PEV.1862/ (дата звернення: 25.05.2025)
31. Рум'янцев В. О., Страхов М. М. Історія України. Всесвітня історія XX століття. Харків, 2007. С. 109
32. Реєнт О. П. Українське пореформене селянство (1861-1914 pp.): стан землеволодіння. *Subject-Book*. 2005. URL: <https://subject-book.com/istoriya/ukra%D1%97nske-poreformene-selyanstvo-1861-1914-rr-stan-zemlevolodinnya.html> (дата звернення: 28.05.2025).
33. Самокиш Ф. Д. Крестьянский вопрос в его историческом развитии на Украине. Киев, 1898.
34. Самокиш Ф. Д. Земельные отношения после 1861 года в Юго-Западном крае. Харьков, 1900.

35. Самойленко О. Наукова та педагогічна діяльність М. Х. Бунге. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 16. с. 136.
36. Скальковский А. А. Историко-статистический обзор социально-экономического состояния Подольской губернии. Киев, 1907.
37. И. Г. Туган-Барановская, Лидия Карловна. Энциклопедический словарь СПб: Брокгауз Ефрон, 1902. Т. XXXIV. С. 30.
38. Чичерин В. Д. Развитие начального образования на Украине после реформы 1864 года. Киев, 1909.
39. Чичерин В. Д. Школа и национальное самосознание в Малороссии. Киев, 1911.
40. Чупров А. А. Крестьянское хозяйство и капитализм в России. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1927. 456 с.
41. Чупров А. А. Мелкий кредит и кооперация. Москва: Изд. М. и С. Сабашниковых, 1909. 263 с.
42. Шипович І. О. Літопис Вінницького капуцинського кляштору. Вінниця, 1902.
43. Харсун О. В. Міста українського порубіжжя під впливом політики Речі Посполитої у XVIII ст.: релігійна площина взаємовідносин. Гуржіївські історичні читання: зб. наук. пр. / ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2014. Вип. 7. С. 211.

References

1. Bunge, M. Kh. Posthumous Notes / ed. by V. L. Stepanov. Saint Petersburg, 1895. 465 p.
2. Bunge, M. Kh. Course in Statistics. Kyiv: University Printing House, 1865. 484 p.

3. Bunge, M. Kh. On Credit Associations in the Southwestern Region. Kyiv: Printing House of the Kiev Military District Headquarters, 1870. 48 p.
4. Bunge, M. Kh. Foundations of Political Economy. Kyiv: University Printing House, 1870. 136 p.
5. Bunge, M. Kh. Theory of Credit. Saint Petersburg, 1852.
6. Maresse, L.N. Influence of harvests and bread prices on some aspects of the Russian national economy. Collection of articles edited by A.I. Chuprov and A.S. Posnikov. Kirshbaum, 1897. 532 p.
7. Yevreinov, V. A. The Peasant Issue According to the Manifesto of February 19, 1861: A Historical Review. St. Petersburg: I. A. Kolesnikov Publishing, 1913. Vol. 1–3.
8. Ivanov, P. V. Critique of the Economic Theories of Populism. Kyiv: Progress Publishing House, 1905. P. 45–50.
9. Ignatovich, I. I. Hetmanate. Kyiv, 1907. 250 p.
10. Ignatovich, I. I. Peasant Uprisings. The Great Reform (Feb 19, 1861–1911): Russian Society and the Peasant Question Then and Now. Jubilee Edition / Historical Commission of ORTZ; eds. A. K. Dzivelegov, S. P. Melgunov, V. I. Pitcheta. Moscow: I. D. Sytin & Co., 1911. Vol. 1.
11. Ignatovich, I. I. The Peasant Society. Moscow, 1912. 186 p.
12. Ignatovich, I. I. The Great Reform and the Peasant Question. Moscow: I. D. Sytin & Co., 1910.
13. Ignatovich, I. I. Russian Society and the Peasant Question Then and Now. Jubilee Edition. Moscow: I. D. Sytin & Co., 1911. Vol. 3. 258 p.
14. Kuznetsov, B. G. Kablukov N. A. and the Formation of Russian Biochemistry. History of Biology. 1980. Vol. 11, No. 3. P. 45–58.
15. Kartavtsev, E. E. Russification of Landownership in the Southwestern Region. Kyiv, 1877.
16. Kartavtsev, E. E. Our Legislation on Public Food Supply. Vestnik Evropy (European Herald). St. Petersburg, 1892.

17. Kondratyev, N. D. Mikhail Ivanovich Tugan-Baranovsky. Petrograd: Kolos, 1923. 128 p.
18. Kuleshov, P. N. Cattle Breeding in the North and South of Russia. Saint Petersburg: V. Erikson Publishing; A. Wineke Lithography, 1900.
19. Lisiy, A. K. Historian, Teacher, Local Historian Anatoliy Kononovych. Expert on Vinnytsia’s Antiquity: Collection of Materials. P. 41.
20. Makarov, N. P. The Agrarian Question in Russia. Saint Petersburg: I. N. Skorokhodov Printing House, 1902. 350 p.
21. Makarov, N. P. The Peasant Reform and the Development of Capitalism in Agriculture. Kyiv, 1902.
22. Mohylnyi, O. I. Agrarian Relations in Ukraine. Monograph. Part I. Kyiv: Publishing House of the National Scientific Center “Institute of Agrarian Economics”, 2023. 74 p.
23. Osipov, E. The Peasant Reform Changed Life in Podillia, but Redemption Payments Became a New Burden for Peasants. Ukrainian Peasant. Issue 16. P. 136.
24. Platonov, S. F. Essays on the History of Russian Administration. Saint Petersburg: Imperial Academy of Sciences Printing House, 1900. 450 p.
25. Platonov, S. F. Russian History After the 1861 Reform. Moscow: State Publishing House, 1934. 382 p.
26. Posnikov, A. S. Communal Landownership. Issue 1: Essay on the Origin and Development of Communal Landownership in Russia. Moscow: M. N. Muravyov Publishing, 1875.
27. Posnikov, A. S. Essays on the History and Statistics of Peasant Farming. Saint Petersburg: V. Bezobrazov & Co. Printing House, 1877. P. 15–20.
28. Pryshchepa, O. Cities of Right-Bank Ukraine in the Late 18th – Early 20th Centuries: Current State of Research and Future Prospects. Historiography. Source Studies. Archival Studies. No. 12, 2013.

29. Polishchuk, Yu. M. National Minorities of Right-Bank Ukraine in the Context of the Ethnic Policy of the Russian Empire (Late 18th – Early 20th Centuries). Kyiv, 2012. 432 p.
30. Podillia Diocesan News. Orthodox Encyclopedia. URL: https://archive.org/details/podillya_vidomosti/PEV.1862/ (accessed: 25.05.2025).
31. Rumyantsev, V. O., Strakhov, M. M. History of Ukraine. World History of the 20th Century. Kharkiv, 2007. P. 109.
32. Reyent, O. P. Ukrainian Post-Reform Peasantry (1861–1914): Land Ownership Status. Subject-Book. 2005. URL: <https://subject-book.com/istoriya/ukra%D1%97nske-poreformene-selyanstvo-1861-1914-rr-stan-zemlevolodinnya.html> (accessed: 28.05.2025).
33. Samokysh, F. D. The Peasant Question in Its Historical Development in Ukraine. Kyiv, 1898.
34. Samokysh, F. D. Land Relations After 1861 in the Southwestern Region. Kharkiv, 1900.
35. Samoylenko, O. Scientific and Teaching Activities of M. Kh. Bunge. Ethnic History of the Peoples of Europe. Issue 16. P. 136.
36. Skalkovsky, A. A. Historical and Statistical Review of the Socio-Economic Condition of Podillia Province. Kyiv, 1907.
37. Tugan-Baranovskaya, Lydia Karlovna. Encyclopedic Dictionary. St. Petersburg: Brockhaus & Efron, 1902. Vol. XXXIV. P. 30.
38. Chicherin, V. D. The Development of Primary Education in Ukraine After the 1864 Reform. Kyiv, 1909.
39. Chicherin, V. D. School and National Consciousness in Little Russia. Kyiv, 1911.
40. Chuprov, A. A. Peasant Economy and Capitalism in Russia. Moscow: State Publishing House of Political Literature, 1927. 456 p.

41. Chuprov, A. A. Small Credit and Cooperation. Moscow: M. and S. Sabashnikovs Publishing, 1909. 263 p.
42. Shipovych, I. O. Chronicle of the Vinnytsia Capuchin Monastery. Vinnytsia, 1902.
43. Kharsun, O. V. Cities of Ukrainian Borderlands Under the Influence of the Polish–Lithuanian Commonwealth’s Policy in the 18th Century: The Religious Dimension of Relations. Hurzhiy Historical Readings: Collection of Scholarly Works / eds. V. A. Smoliy, O. I. Hurzhiy, A. H. Morozov et al. Cherkasy: Chabanenko Yu. A. Publishing, 2014. Issue 7. P. 211.